

Ірина КАРЗУН

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Проаналізовано стан фінансування вищої освіти в Україні та за кордоном в умовах формування єдиного європейського освітнього простору. Зважаючи на гострий дефіцит бюджетних коштів, запропоновано розвивати фінансовий механізм в освітній сфері у поєднанні державного регулювання та ринкового саморегулювання. Основний акцент зроблено на розробці нового підходу до визначення обсягів фінансування з урахуванням мінімальних соціальних стандартів, які дають змогу встановити нижню межу фінансового забезпечення розвитку вищої освіти. Визначено причини нерозвиненості освітнього кредитування в Україні, яке в зарубіжних країнах сприяє підтримці платоспроможного попиту на освітні послуги та забезпеченню доступності вищої освіти.

Ключові слова: вища освіта, вищі навчальні заклади (ВНЗ), фінансування, бюджетні видатки.

JEL: I 220

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку вищої освіти в Україні пов'язаний з глибинними змінами, спрямованими на створення ринку освітніх послуг та підвищення ефективності його функціонування, оскільки освіта і наука є тими галузями, які, розвиваючись у взаємозв'язку із євроінтеграційними, глобалізаційними й іншими процесами, формують базис для розвитку суспільства на інноваційних засадах з урахуванням потреб як держави загалом, так і кожної особистості зокрема.

Бурхливий розвиток інформаційних технологій, інтеграція освіти, науки і виробництва, залежність держави від процесів, що відбуваються у світі, з одного боку, а також жорстка конкуренція між ВНЗ, з іншого, потребують зміни пріоритетів розвитку освітньої сфери. Реформування вищої освіти, яка є одним з факторів становлення України як сучасної європейської держави, її адаптація до умов сьогодення є актуальними завданнями у реалізації стратегічних цілей забезпечення сталого розвитку [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначене характеризує актуальність проблеми, вивченню якої присвятили праці вітчизняні та зарубіжні вчені О. Ю. Белаш, І. М. Гараєв, В. О. Зінченко [2], Ю. А. Іванов [3], В. А. Лазарев, І. Р. Лошенко [4], І. І. Пасінович [1], Н. І. Пащенко, Х. А. Фасхiev й інші. Глибшого дослідження потребують шляхи реформування фінансового забезпечення вищої освіти в Україні з метою підвищення її конкурентоздатності та забезпечення високих стандартів навчання і викладання.

З огляду на це, **метою дослідження** є аналіз сучасного стану фінансування вищої освіти в Україні та за кордоном, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення фінансового забезпечення інтеграційних процесів її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні вища освіта перетворюється на сектор формування головної домінуючої сили інтелектуального капіталу, що призводить до

утвердження відповідних управлінських, господарських й інвестиційних механізмів його функціонування. Реформування базових засад функціонування освітньої сфери має спрямовуватися на створення прозорих фінансово-економічних механізмів цільового накопичення та адресного використання коштів, які необхідні для реалізації конституційних прав громадян на здобуття освіти [2].

Незважаючи на законодавче визначення фінансування освіти в Україні на рівні 10% національного доходу, протягом усього періоду її незалежності цей показник жодного разу не був виконаний. Передусім це пов'язано із надто завищеним його значенням, оскільки у світі можна перелічити лише декілька країн, які витрачають стільки на освіту, та й переважно це острівні держави в Тихому Океані – Куба (12,9% ВВП) і Лесото (13,1% ВВП).

В Європі найвищий рівень фінансування вищої освіти припадає на Скандинавські країни: Данію – 8,7% ВВП, Швецію – 7,0% ВВП, Норвегію – 6,9% ВВП та Фінляндію – 6,8% ВВП. Порівнюючи рівень її фінансування в Україні з іншими країнами, видно, що він нижчий, проте такий самий як у Польщі та Німеччині, хоча в абсолютному вираженні рівень фінансування вищої освіти в цих країнах значно вищий.

Система фінансування вищої освіти в Україні потребує підвищення конкурентоздатності ВНЗ і забезпечення високих стандартів навчання та викладання. Сьогодні вона не є гнучкою і не відповідає засадам формування єдиного європейського освітнього простору, визначеного в нормативних документах та програмах ЄС і принципах Болонського процесу. У вітчизняній системі вищої освіти спостерігається, з одного боку, надмірна кількість вищих навчальних закладів, а з іншого боку, – недостатність їх фінансування для забезпечення високої якості навчального процесу [2].

У державних ВНЗ система фінансування базується на застарілих методах, де основною метою є виконання показників їх діяльності згідно з планами та фінансовими нормативами. Кошти, зароблені ВНЗ, не використовуються достатньою мірою для власного розвитку, зокрема на створення дослідницької бази та співпраці з інституціями реального сектору. Низька заробітна плата викладачів та допоміжного персоналу не сприяє мотивації для їх ефективної праці та призводить до відпливу фахівців до бізнес-структур або за кордон.

Натомість у більшості приватних ВНЗ спостерігаються проблеми, пов'язані з недостатністю матеріально-технічної бази для забезпечення якісного навчального процесу, низькою мотивацією праці викладачів, браком необхідних ресурсів для власного розвитку. Усе це створює значні загрози для системи вищої освіти в Україні та є складовою ризиків щодо забезпечення конкурентоздатних людських ресурсів на ринку праці [3].

Гострою проблемою є дефіцит фінансових ресурсів у галузі. Фінансування державних ВНЗ здійснюється за рахунок бюджетних асигнувань, коштів суб'єктів господарювання, а також додаткових джерел. У сучасних умовах розвитку економіки фінансовий механізм має базуватися на поєднанні двох основних підсистем: державного регулювання та ринкового саморегулювання. Підсистема державного регулювання є визначальною, що пояснюється специфікою надання та отримання освітньої послуги. Держава виступає важливим замовником спеціалістів, що впливає на формування попиту і пропозиції на ринку праці.

Виділення у складі фінансового механізму функціонування освіти підсистеми ринкового саморегулювання обумовлено перетвореннями, які відбуваються у цій сфері та пов'язані з необхідністю її реформування відповідно до вимог базових принципів

реалізації Болонської декларації, змінами у фінансуванні та можливостями забезпечення автономії ВНЗ [4].

Державне фінансування освіти є недостатнім. В Україні сума видатків на освіту не відповідає нормативному значенню, з одного боку, і не забезпечує безоплатну вищу освіту – з іншого. Оскільки держава не спроможна забезпечити вищу освіту необхідним для її розвитку фінансуванням, то фактично вона перекладає свої зобов'язання на громадян.

Джерела фінансування вищої освіти поділено на кошти державного бюджету та позабюджетні джерела. Напрями розподілу коштів державного та місцевих бюджетів на освіту визначено Законом України "Про вищу освіту" [7]. Згідно з його положеннями для фінансування ВНЗ можуть залучатися додаткові джерела, не заборонені законодавством. Залучені ресурси, які формують спеціальний фонд, спрямовуються на здійснення статутної діяльності ВНЗ.

Джерелами формування спеціального фонду в системі вищої освіти є такі: кошти, отримані від надання додаткових освітніх послуг; спонсорські кошти; кошти благодійних фондів; кошти, отримані від надання комерційних послуг; плата за навчання; залучені кошти: кошти банківського та небанківського кредитування; державне кредитування (стипендії) на навчання у провідних вітчизняних та зарубіжних ВНЗ; гранти, отримані від участі у міжнародній кооперації (міжнародних проектах); міжнародна допомога [2].

Основним джерелом фінансування державних ВНЗ є кошти державного та місцевих бюджетів, що спрямовуються на підготовку фахівців у межах державного замовлення і проведення науково-дослідних робіт. Згідно зі ст. 61 п. 2 Закону України "Про вищу освіту" [7] держава зобов'язується забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в розмірі не менше 10% національного доходу. За часів незалежності України у жодному бюджеті зазначена стаття не виконувалась. Динаміку ВВП та видатків на освіту загалом і вищу освіту зокрема наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка ВВП та видатків зведеного бюджету України на освіту

Показники	Роки			Абсолютне відхил., (+,-) 2013 р. до:	
	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2011 р.	2012 р.
ВВП, млн. грн.	1082569	1302079	1408889	326320	106810
Коефіцієнти зростання ВВП (ланцюгові)	1,19	1,2	1,08	-0,11	-0,12
Загальні видатки зведеного бюджету на освіту всього, млн. грн.	77323	79000	92100	14777	13100
у т.ч. на вищу освіту, млн. грн.	24998,4	26619,6	28076,9	3078,5	1457,3
Загальні видатки зведеного бюджету на освіту, % до ВВП	7,1	6,1	6,5	-0,6	0,4
Загальні видатки зведеного бюджету на вищу освіту, % до ВВП	2,3	2,0	2,0	-0,3	–
Коефіцієнти зростання загальних видатків зведеного бюджету на освіту всього (ланцюгові)	1,17	1,02	1,17	–	0,15
Коефіцієнти зростання загальних видатків зведеного бюджету на вищу освіту (ланцюгові)	1,19	1,06	1,05	-0,14	-0,01

Джерело. Складено та розраховано автором за даними [5; 6].

З табл. 1 видно, що обсяги витраток на освіту відстають від аналогічних показників розвинутих країн. І хоча протягом досліджуваного періоду вони випереджали показники зростання обсягу ВВП, що є позитивним явищем, ці витратки забезпечували переважно тільки фінансування витрат державних ВНЗ на стипендії, заробітну плату та комунальні платежі. Це пояснюється тим, що нормативний метод визначення обсягів фінансування припускає їх коригування в бік зменшення у зв'язку з нестачею. Отже, необхідне розроблення нового підходу до визначення обсягів фінансування з урахуванням мінімальних соціальних стандартів, які дають змогу встановити нижню межу обов'язкового фінансового забезпечення розвитку вищої освіти.

Слід зазначити, що недостатність фінансування ВНЗ викликає безліч не лише економічних, а й соціальних проблем. До них належить заборгованість із заробітної плати, соціальних виплат та комунальних послуг, припинення фінансового забезпечення програм покращення житлових умов науково-педагогічних працівників, недостатній обсяг фінансування наукової сфери, гальмування інноваційних програм розвитку.

Скорочення витраток державного бюджету на державне замовлення у 2011 р. відбулось значною мірою саме за рахунок навчання робітничих кадрів (рис. 1). З того часу показники підготовки робітничих кадрів не відновились. Решту витрат на підготовку робітничих кадрів було покладено на місцеві бюджети. У 2014 р. витрати на підготовку робітничих кадрів заплановані у розмірі 1,41 млрд. грн., що становить лише 37% номінальних витрат від рівня 2010 р.

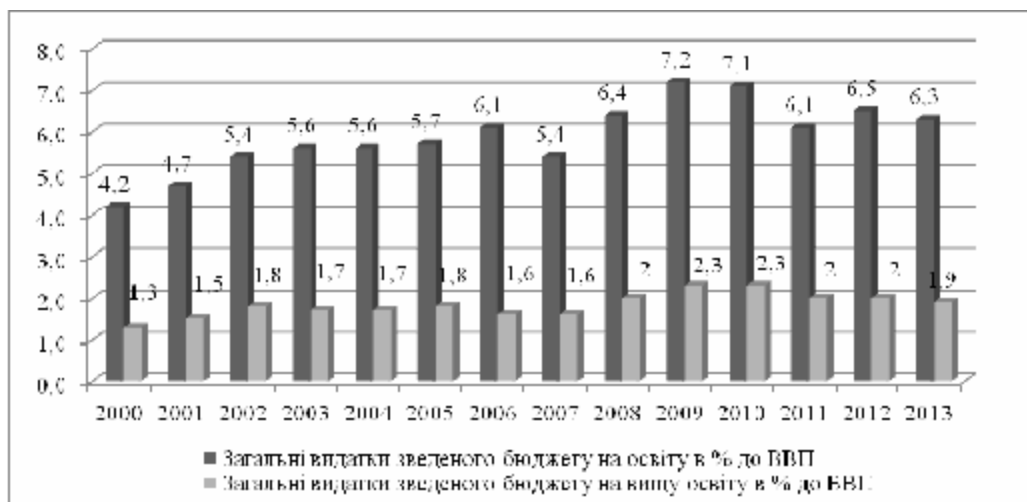

Рис. 1. Динаміка витраток зведеного бюджету України на освіту до ВВП (%)

Джерело. Складено та розраховано автором на основі звіту про виконання зведеного бюджету України і за даними [6].

Дані рис. 1 свідчать, що обсяги витраток на освіту суттєво відстають від аналогічних показників розвинутих країн. Частка студентів, які навчаються за кошти фізичних осіб знижувалася щорічно у середньому на 1,68 в.п. Середнє скорочення кількості таких студентів становило 126,6 тис. осіб, або 8,6%, у тому числі у навчальних закладах I-II рівнів акредитації – 9,2 тис. осіб, або 5,6%, III-IV рівнів акредитації – 117,1 тис. осіб, або 8,9%. Незважаючи на це, значна частина коштів недержавного сектору на рівні домогосподарств (понад 75%) витрачається саме для забезпечення першого етапу вищої освіти.

Український ринок освітніх послуг має всі передумови для розвитку, але обов'язковою умовою є реформи у фінансуванні вищої освіти. Насамперед, це має здійснюватися за рахунок розвитку приватної освіти, залучення кредитів для навчання, створення та функціонування спеціальних накопичувальних і страхових фондів. Викладацький склад є доволі кваліфікованим, проте без матеріальних стимулів, нормальної матеріально-технічної бази, доступу до інформаційних ресурсів і забезпечення літературою.

Стимулюючим чинником розширеного фінансування інтелектуального потенціалу є мізерна частка середньо- і високозабезпечених громадян (0,1–4,5%), натомість як у соціально орієнтованих країнах 20% населення – відносно бідні, 60% – середньо-забезпечені, 20% – високозабезпечені. Низькі доходи дестимулюють попит на вищу освіту. Вартість її отримання у 2011–2012 рр. варіювала в Україні в межах 625–3750 дол. США, у той же час як середньомісячна зарплата становила 329 дол. США.

Аналізуючи сукупні щомісячні витрати у розрахунку на одне домогосподарство, зауважимо, що їх структурі притаманна споживацька спрямованість і домінування витрат на харчування (частка витрат на продукти харчування, алкогольні напої та тютюну у 2008 р. становила 51,1%; 2009 р. – 53,2%, 2010 р. – 54,9%; 2011 р. – 54,7%). За класифікацією ООН рівень 60% витрат сімейного бюджету на харчування вказує на злиденність (у розвинутих країнах він варіює у межах 20–25%, в США і Японії – 10–15%).

Витрати вітчизняних підприємств на професійне навчання кадрів України складають біля 1% від фонду зарплати, а періодичність підвищення кваліфікації працівників – 12 років. Для порівняння, в Японії – не більше півтора року, в інших розвинутих країнах – не більше трьох років. Отож, бізнес-середовище не приймає активної участі у розвитку інтелектуального потенціалу зайнятого в ньому населення.

Іншим важливим індикатором розвитку освітньої сфери та забезпечення її конкурентоспроможності є динаміка показника інвестицій, особливо зважаючи на те, що Україна обрала модель розвитку економіки, заснованої на знаннях. Важливе місце серед джерел фінансування ВНЗ різних форм власності займає цільове фінансування міжнародних організацій та оплата за навчання іноземних студентів (в нашій державі вищу освіту здобувають понад 27 тис. студентів більше ніж з 110 країн світу). У рамках програми ТЕМПУС реалізовано 126 проектів із загальним бюджетом понад 27 млн. євро [4].

Результатом співпраці вітчизняних ВНЗ з потенційними роботодавцями й іноземними університетами є підвищення якості освітніх послуг і залучення додаткових фінансових ресурсів. Дослідження, проведені компанією СКМ спільно з фондом "Розвиток України", дали змогу визначити найбільш ефективні освітні програми ВНЗ України з роботодавцями та іноземними університетами таких країн, як Словаччина, Чехія, Франція, Фінляндія, Німеччина, Великобританія, Греція, Білорусь, Казахстан, США, Австрія, Нідерланди, Іспанія, Португалія, Італія, Туреччина, Росія, Румунія, Польща, Бельгія, Японія, ЄС, Індія, Канада, Китай, Латвія [8].

Міжнародний досвід свідчить, що в умовах, коли за рахунок бюджетних коштів забезпечується право на освіту обмеженої категорії громадян (визнаних такими, що потребують державної підтримки), фізичні особи як основні споживачі освітніх послуг, не маючи достатніх доходів і заощаджень, залучають довгострокові кредитні ресурси [8]. Відповідно, освітнє кредитування сприяє підтримці платоспроможного попиту на освітні послуги та забезпеченню доступності освіти.

В Україні практика освітнього кредитування не набула значного поширення з різних причин, зокрема: відсутності дієвої державної підтримки програм освітнього кредитування, низького рівня життя населення та високих інфляційних очікувань в

Україні на довгостроковий період, непривабливих умов надання освітніх кредитів (високими витратами позичальника та коротким періодом залучення коштів, а отже, низькою економічною ефективністю для позичальника, що свідчить про необхідність удосконалення механізму освітнього кредитування загалом).

Вища освіта завжди поєднувалась із науковими дослідженнями. В Україні є значні проблеми із проведенням ефективної наукової, науково-технічної та інноваційної політикою. Стан наукової, науково-технічної сфери за останні роки різко погіршився: зменшився обсяг замовлень на наукову та науково-технічну продукцію, скоротилася кадрова та матеріальна база проведення досліджень та розробок, різко погіршилася результативність самої науки. Більшість експертів значною мірою пов'язують це зі зміною фінансової підтримки науки. У 2013 р. питома вага загального обсягу витрат у ВВП становила 0,77%, в тому числі за рахунок коштів державного бюджету – 0,33%.

Висновки і подальші дослідження. Дослідивши сучасний стан фінансування вищої освіти в Україні та за кордоном, пропонуємо заходи, спрямовані на вдосконалення фінансового забезпечення інтеграційних процесів її розвитку:

- забезпечення ефективного розподілу фінансових ресурсів державного та місцевих бюджетів у розмірах, достатніх для розвитку ВНЗ, враховуючи стан матеріально-технічної бази, можливості відтворення потенціалу науково-педагогічних кадрів і розвитку науки;

- удосконалення методів визначення обсягів фінансування вищої освіти та розробка нормативів фінансування з урахуванням мінімальних соціальних стандартів, які дають змогу встановити нижню межу обов'язкового фінансового забезпечення її розвитку;

- впровадження нового механізму фінансування вищої освіти в Україні з урахуванням міжнародного досвіду шляхом переходу на багатоканальне фінансування, прийняття заходів щодо збільшення та диверсифікації джерел фінансування вищої освіти та оптимізації їх структури;

- створення всебічних умов для проведення фундаментальних та прикладних досліджень у ВНЗ, які виступатимуть додатковим джерелом фінансування, сприятимуть підвищенню рівня конкурентоспроможності в умовах формування системи економіки знань;

- розвиток освітнього кредитування, що сприятиме підвищенню зацікавленості громадян у використанні кредитних ресурсів для оплати освітніх послуг, забезпеченню доступності освітнього кредиту для широких верств населення, стимулюванню платоспроможного попиту на ринку освітніх послуг.

Перш ніж впровадити ці заходи, необхідно усунути виклики, що негативно позначаються на розвитку вищої освіти, а саме: політичну нестабільність у державі, скорочення ВВП, корупційну складову у витрачанні бюджетних коштів, “відплив мізків” за кордон й інші. Подальші наукові пошуки мають бути спрямовані на розробку нової моделі економічної діяльності ВНЗ, яка базується на солідарній участі держави, бізнесових кіл і громадян.

Література

1. Пасінович І. І. Державне регулювання вищої школи в умовах активізації ринкових процесів / І. І. Пасінович // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. – 2006. – Вип. 4. – С. 513–521.
2. Зінченко В. О. Джерела фінансового забезпечення вищих навчальних закладів / В. О. Зінченко // Економіка і регіон. – 2009. – № 1. – С. 39–42.
3. Іванов Ю. Конкурентоспроможність закладів вищої освіти споживчої кооперації на ринку освітніх послуг України [Електронний ресурс] / Ю. Іванов //

- Українська кооперація. – 2011. – № 4. – Режим доступу : <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/ivanov.htm>.
4. Лошенко І. Інструменти формування конкурентоспроможності ВНЗ [Електронний ресурс] / І. Лошенко, А. Іванченко // Матеріали наук. конф. – Режим доступу : <http://intkonf.org/ktn-loshenyuk-ir-ivanchenko-a-instrumenti-formuvannya-konkurentospromozhnosti-vnz/>.
 5. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2011/12 навчального року: стат. бюлет. [Електронний ресурс]. – К. : Державний комітет статистики України. – 219 с. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
 6. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2012/13 навчального року: стат. бюлет. [Електронний ресурс]. – К. : Державний комітет статистики України. – 188 с. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
 7. Закон України “Про вищу освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.
 8. Рейтингова система вищих навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.

References

1. Pasinovich I.I. (2006). Derzhavne rehulivannia vyshchoi shkoly v umovakh aktyvizatsii rynkovykh protsesiv [State regulation of higher education in terms of market processes activation]. *Sotsialno-ekonomichni doslidzhennia v peerkhidnyi period – Social and Economic Researches in Transition*, 4, 513–521 [in Ukrainian].
2. Zinchenko V.O. (2009). Dzherela finansovoho zabezpechennia vyshchykh navchalnykh zakladiv [Sources of Financial Provision of Universities]. *Ekonomika i rehion – Economy and Region*, 1, 39–42 [in Ukrainian].
3. Ivanov Yu. (2014). Konkurentnospromozhnist zakladiv vyshchoi osvity spozhyvchoi kooperatsii na rynku osvityukh posluh Ukrainy [The competitiveness of higher education institutions of consumer cooperatives in the educational market Ukraine]. *Ukrainska kooperatsiia – Ukrainian Cooperation*, 4. Retrieved from <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/ivanov.htm> [in Ukrainian].
4. Losheniuk I., Ivanchenko A. *Instrumenty formuvannia konkurentnospromozhnosti VNZ [Instruments of competitiveness formation of universities]*. (n.d.). Retrieved from <http://intkonf.org/ktn-loshenyuk-ir-ivanchenko-a-instrumenti-formuvannya-konkurentospromozhnosti-vnz/> [in Ukrainian].
5. *Osnovni pokaznyky diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy na pochatok 2011/12 roku: stat. biuleten [Basic indicators of higher educational institutions of Ukraine at the beginning of the 2011/12 academic year: statistical bulletin]*. Kyiv: Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
6. *Osnovni pokaznyky diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy na pochatok 2012/13 roku: stat. biuleten [Basic indicators of higher educational institutions of Ukraine at the beginning of the 2011/12 academic year: statistical bulletin]*. Kyiv: Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
7. *Zakon Ukrainy “Pro vyshchu osvitu” [Law of Ukraine “On Higher Education”]*. (n.d.). [mon.gov.ua](http://www.mon.gov.ua). Retrieved from <http://www.mon.gov.ua> [in Ukrainian].
8. *Reitynhova sistema vyshchykh navchalnykh zakladiv [The Rating System of Universities]*. (n.d.). Retrieved from <http://www.mon.gov.ua> [in Ukrainian].

Редакція отримала матеріал 18 березня 2015 р.